

RADIKALNI KONSTRUKTIVIZEM IN SISTEMSKA TEORIJA KOT TEORETIČNA TEMELJA EMPIRIČNE LITERARNE ZNANOSTI

Marijan Dovič

Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, Ljubljana

V prispevku obravnavam širše teoretično ozadje, na podlagi katerega je empirična literarna znanost (ELZ) razvila specifičen koncept literarnega sistema in teoretično-metodološki aparat. Gre za radikalni konstruktivizem kot novo epistemološko in spoznavno paradigmo ter za sistemsko teorijo, ki ponuja okvir za razlago literarnega sistema in njegove umeščenosti v sodobno družbo.

Radical constructivism and systemic theory as theoretical grounds of empirical literary studies. *On the basis of an extensive theoretical background, also provided in this article, empirical literary studies (ELS) developed a specific concept of a literary system and a theoretical-methodological apparatus. The article deals with radical constructivism, which has developed as a new epistemological and cognitive paradigm, and a systemic theory, which offers a framework for the interpretation of a literary system and its status in contemporary society.*

Ko Siegfried J. Schmidt, utemeljitelj empirične literarne znanosti (ELZ),¹ leta 1997 razmišlja o substancialnih spremembah literarne vede v zadnjih desetletjih, ki so načele »hermenevtični mainstream«, ugotavlja, da konec devetdesetih ni več mogoče preučevati besedil izven (sistemskega) konteksta; da pomen ni več ontološko pripisan tekstu, temveč je razumljen kot rezultat interakcij med tekstom in bralci v kulturnem kontekstu; da koncept literature izhaja iz zapletenih sociokulturnih procesov (kanonizacija, socializacija, ideologija) in da ima tudi literarna veda kot vsaka druga disciplina svoje izvajalce, ki so vedno del družbenega sistema. V času, ko humanistika izgublja finančno podporo, rabi literarna veda dobre razloge, da kot institucija preživi. Za teoretično podlago ELZ Schmidt že leta 1987 razglasi radikalni konstruktivizem (RK).² To ni homogena doktrina, temveč dinamično interdisciplinarno pomagalo, katerega izhodišče je, da spoznavajoči subjekt nikdar nima opravka z realnostjo, temveč vedno le z lastnimi izkustvi in konstrukti. Radikalni konstruktivizem tako ni »lastnost« neke posamezne discipline, saj gre za splošna spoznavno- in

znanstvenoteoretična načela, za način mišljenja. Opira se na biološka in nevrofiziološka dognanja o avtopoetičnosti, operativni zaprtosti živčnega sistema in konstruiranju našega spoznavnega sveta, na kibernetična in spoznavnoteoretska dognanja o zaznavanju in vedenju ter jeziku in komunikaciji.³ Po drugi strani se Schmidt v svojih teoretičnih spisih, pa tudi v izjemno tehtni zgodovinski obravnavi evolucije in diferenciacije literarnega sistema v 18. stoletju (Schmidt 1989) izrazito nasloni na ugotovitve sociološke teorije sistemov, predvsem na Niklasa Luhmanna.

Preden se lotimo natančnejše razčlenbe načel radikalnega konstruktivizma in sistemske teorije ter njihovega vpliva na koncept ELZ, je nujno razčistiti še nekaj dilem. Schmidtova ELZ, čeprav je verjetno med usmeritvami, za katere se vse bolj uveljavlja poimenovanje »sistemsko-empirične«, najodmevnejša, namreč nikakor ni edina predstavnica v skupini. Kaj se pod tem imenom skriva, skuša pojasniti Tötösy s konceptom »Systemic and Empirical Approach to Literature and Culture« (SEALC), ki v skupen teoretično-metodološki okvir združi vrsto različnih sodobnih teoretskih usmeritev, oprtih bodisi na komunikacijske teorije (vključno s semiotiko) bodisi na sociologijo literature. Prve zgodovinsko vključujejo usmeritve ruskega formalizma, praškega kroga in sodobnejše polisistem-ske teorije (Itamar Even-Zohar). Literarnosociološka skupina pa po Tötösyju vključuje teorijo *champ littéraire* Pierra Bourdieuja (prim. še van Rees, Schmidt, Verdaasdonk), teorijo umetnosti kot družbenega sistema (Luhmann), sociokriticizem in *école bibliologique* (Estivals) ter *l'institution littéraire* (Dubois). Vsak sistemski pristop se po njegovem prekriva z ostalimi sistemskimi teorijami. Tudi polisistemska teorija, ki sicer sodi med komunikacijske/semiotične pristope, vsebuje mnoge sistemske komponente iz sociologije literature.

Tötösyjev poskus združevanja teh usmeritev, ki ga v knjigi *Comparative Literature* predstavi v obliki šestih točk (ELZ – polisistemska teorija – Dubois – Estivals – Bourdieu – Luhmann), ni posebno prepričljiv, kar se še očitneje izkaže, ko primerjamo teoretične temelje teh usmeritev. Če drži, da teoretične, epistemološke in metodološke temelje ELZ oziroma »konstruktivistične teorije literature« lahko na splošno najdemo v literarni sociologiji, teorijah komunikacije in predvsem konstruktivizmu (poleg tega Tötösy omenja še predstave 19. stoletja o intelektualni in kulturni zgodovini ter pojem »literarnega življenja« ruskih formalistov), bi težko rekli, da je npr. radikalni konstruktivizem kot glavna spodbuda zaznamoval denimo polisistemska teorijo ali Bourdieujev »*champ littéraire*«. Pač pa je konstruktivizem gotovo zaznamoval splošno sistemsko teorijo, kot se je izoblikovala v nemškem prostoru. Ta sama po sebi še ne more biti razumljena kot posebna smer v okviru »sistemsko-empiričnih« usmeritev k literaturi, saj sploh ni usmerjena k literaturi. Je pa kot sociološka teorija o funkcionalnih (pod)sistemih v družbi vplivala najprej na ELZ, potem pa še v lastnem okviru proizvedla konkretnjšo študijo umetnostnega sistema (Luhmann 1995, *Die Kunst der Gesellschaft* – po angleškem prevodu leta 2000 njena odmevnost raste), ki jo, čeprav zelo abstraktno in od zunaj, pogojno lahko razumemo kot eno izmed novejših možnosti preučevanja literature.

Če se sicer vsaj deloma strinjamo s Tötösyjevimi združevanjem tega, pogojno rečeno »sistemsko-empiričnega«, področja, katerega veje gotovo imajo določene skupne poteze,⁴ je po drugi strani nujno takoj ugotoviti, da vprašanja temeljev ne moremo reševati v »paketu«, temveč posamično, gotovo pa predvsem ob ELZ Siegfrieda J. Schmidta in skupine NIKOL, saj je med omenjenimi usmeritvami v okviru literarne vede ta najodmevnejša in nedvomno tudi najzanimivejša, ter deloma v zvezi z dosežki združenja IGEL (Internationale Gesellschaft für Empirische Literaturwissenschaft).⁵ V tem smislu kot podlaga ELZ izstopa že omenjeni radikalni konstruktivizem s svojimi biološkimi, nefiziološkimi, psihološko-kognitivnimi in tudi socialnimi razsežnostmi, ki jih še bolj razvije sistemsko teorija. Vprašanje o splošnejšem teoretsko-filozofskem okviru pa je ravno pri ELZ nujno podrobneje razčleniti, saj brez tega ni mogoče zadovoljivo razumeti preloma, kakršnega je v zadnjih dveh desetletjih izvedla empirična literarna znanost tako na teoretski kot na praktični in metodološki ravni.

I. Biološki in nefiziološki temelji radikalnega konstruktivizma

Ena od temeljnih spodbud za uveljavitev radikalnega konstruktivizma kot nove raziskovalne paradigme ali celo novega pogleda na svet, s katerim se identificira predvsem Schmidtova empirična literarna znanost, v marsičem pa tudi Luhmannova sistemsko teorija, ne prihaja iz filozofske tradicije, temveč je oprta na nekatera novejša biološka pojmovanja človeka in spoznavanja, predvsem na nevrološke kognitivne raziskave, kot so jih razvijali Humberto Maturana, Francisco Varela in drugi: njihova temeljna spoznanja zadevajo avtopoetično organizacijo organizmov, zaprtost živčnega sistema in posledice take organiziranosti za človeško spoznavanje.

Avtopoetičnost organizmov. Živa bitja so organizirana »avtopoetično«, kar pomeni, da proizvajajo sama sebe: med proizvajalcem in proizvodom ni razlike (Maturana-Varela 1998: 40). Čeprav po strukturi zelo različna, so si vsa bitja enaka po avtopoetičnosti, ki vključuje tudi razmnoževanje brez zunanjih dejavnikov. Pri razmnoževanju se ohranja (avtopoetična) *organiziranost*, medtem ko se *struktura* spreminja – otroci niso enaki staršem, vendar so jim v mnogočem podobni. *Dednost* pomeni ravno določeno mero ohranjanja strukturnih vidikov v rodovniku enot, ki so zgodovinsko povezane. Vsaka posamezna enota, bitje, ima svojo *ontogenezo*, ki je zgodovina strukturnih sprememb v organizacijsko nespremenjeni enoti. Struktura avtopoetske enote se torej nenehno spreminja, to pa zato, ker je ves čas v dinamiki z okoljem in drugimi takimi enotami. Ob ponavljajočih se interakcijah nastane *strukturni spoj*, ki prek skupne zgodovine interakcij vodi v nove enote, naj bodo to novi (večcelični) organizmi, avtopoetski sistemi drugega reda ali drugačne socialne združbe, tudi kulturne. Teh strukturnih sprememb ne smemo razumeti,

kot da jih je sprožilo okolje v smislu tradicionalne »naravne selekcije«: organizem se res trudi ves čas ohraniti dve stvari, svojo avtopoetično organizacijo (=živiljenje) in prilagojenost okolju. Toda v resnici okolje sprememb ne določa, temveč le sproža, saj so odvisne od »strukture motenega sistema« (83); enota namreč vidi okolje glede na svojo spremenjajočo se strukturo.

Operativna zaprtost živčnega sistema. Odnos živega bitja do okolja ni enostaven v smislu, da mu čutila le-tega zvesto reprezentirajo: poskusi z žabo z obrnjenim očesom dokazujejo, da ta oddaljenosti in smeri predmetov ne računa po »zemljevidu sveta«, temveč le po mestu slike na mrežnici: očitno je živčni sistem operativno zaprt. Dognanja Maturane in Varele o zaprtosti živčnega sistema se ujemajo tudi s sodobnimi nevrofiziološkimi raziskavami: tako Roth v razpravi o možganih polemizira z reprezentativističnim stališčem, da okolico dojemamo neposredno. Vtis imamo, da nam je svet kot na dlani in da smo z njim v stiku brez posrednikov – na tem prepričanju temelji tudi evolucijska spoznavna teorija. Toda poskusi z umetnimi električnimi dražljaji so pokazali, da lahko isti dražljaj na različnih območjih možganov izzove različne halucinacije (npr. šumi, barve, srbenje ...). To pomeni, da je za kvaliteto doživljanja ključno mesto, kjer dražljaj vstopi v možgane, ne pa *lastnosti* signala, ki je očitno določen le po jakosti. Za možgane je torej značilno nediferencirano kodiranje; mesto v možganih, kamor električni dražljaj vstopi, določa modalnost in kvaliteto doživljanja (npr. vidno, zeleno ...). Odtod je očitno, da so možgani zaprt sistem, ki »dražljaje tolmačijo in vrednotijo po svojih lastnih načelih.« (Roth 1987: 235, Förster 1987). Dejstvo, da živčni sistem deluje operativno zaprto, ima pomembne posledice za model spoznavanja, kot ga razvije radikalni konstruktivizem.

Strukturni spoj – komunikacija – jezik. Strukturni spoj je temelj tega, čemur pravimo socialni pojavi in je pri ljudeh nujen že zaradi razmnoževanja in starševske nege. Mogoči strukturni spoji so izjemno raznoliki, in ta raznolikost sloni na »neizmerni raznoterosti vedenjskih spojev, ki jih omogoča živčni sistem«. (Maturana-Varela 1998: 153) Če vzamemo za primer vzrejo potomcev: spoj ni nujno tak, kot ga pozna zahodna patriarhalna civilizacija. Pri ljudeh in živalih poznamo različne vzorce skrbi za potomce: od tega, da samo mati skrbi za potomce, prek skupnega ali le očetovskega starševstva do nekakšnega »vrtca« pri pingvinih. Primeri spolno-vzrejnega vedenja so seveda le en tip takih strukturnih spojev: mravlje denimo s trofalakso, izmenjavo telesnih tekočin, ki vpliva na njihov fizični razvoj, ohranjajo tudi kastno organizacijo v mravljiščih, ki jim omogoča učinkovitost in preživetje. Višji vretenčarji namesto trofalakse uporabljajo vidno in slušno komunikacijo: iz spojev se porajajo socialni pojavi (volkovi se povežejo v trop, da bi obvladali velikega losa) in socialni sistemi, enote tretjega reda, ki nastajajo na njihovi podlagi. Socialnim sistemom je skupno, da »individualne ontogeneze vseh sodelujočih organizmov potekajo v bistvu kot del mreže ko-ontogeneze, ki jo oblikujejo, s tem da vzpostavljajo enote tretjega reda«. (161) Med člani

se sproža usklajeno vedénje, ki je komunikacija. Najvišjo raven komunikacije dosegajo sesalci, katerih posebnost je sposobnost posnemanja. Ta sposobnost omogoča, da se določeni naučeni vzorci vedénja prenašajo iz roda v rod; v tem primeru določene interakcije segajo onkraj posamezne ontogeneze – gre za *kulturno vedénje*, ki je »celota ontogenetsko pridobljenih komunikacijskih interakcij, ki dajejo kontinuiteto zgodovini skupine, zunaj posamezne zgodovine sodelujočih članov« (169) in se ne razlikuje od ostalega naučenega vedenja. Njegov vrhunec je razvoj *jezikovnega področja* (tega imajo tudi živali), ki je temelj za *področje jezika* pri človeku. Ključna lastnost jezika, ki nastaja s ko-ontogenetskim usklajevanjem dejanj, pa je, da tistim, ki ga uporabljajo, omogoča opisovati same sebe: tako opazovanje kot opazovalec nastaneta z jezikom (in zunaj njega nista možna). Ljudje – po analogiji s trofalakso pri mravljah – živimo v nenehnih jezikovnih interakcijah: *lingvalaksi*, na tej sloni socialna enotnost, saj smo ljudje ljudje le v jeziku. Ta se je lahko razvil zaradi posebnih okoliščin strukturnega spoja primatov, saj so »v zasebnosti stalnih individualnih interakcij, ki drugega individuuma poseebljajo z jezikovno distinkcijo, kakršna je ime, dani pogoji za nastanek jaza kot razlikovanja na jezikovnem področju«. (186) Socialno življenje je torej zmožno ustvariti nov fenomen, zavest in um, ki je »hkrati blizu in daleč našemu lastnemu doživljanju«. (187) Brez jezika ni samozavedanja kot pojava, ki ga omogoča ravno jezikovna rekurzivnost, ko jezikovna vedénja postanejo predmet v jezikovnem vedenjskem usklajevanju. Samozavedanje, zavest in um so fenomeni, ki se dogajajo znotraj jezikovnega področja, torej znotraj širšega socialnega področja, na katero ni mogoče stopiti brez ustrezne zgodovine interakcij. Samozavedanje, ta intimna izkušnja posameznika, nastane na podlagi strukturnega spoja tretjega reda, jezik pa je »conditio sine qua non« naše zavesti in identitete. V mreži jezikovnih interakcij, po kateri se gibljemo, ohranjamo »jaz«, stalno opisujočo rekurzivnost, s pomočjo katere »ohranjamo svojo jezikovno operativno skladnost in prilagojenost na področju jezika« (194). Jezik torej ni orodje za spoznavanje in razodevanje zunanjega sveta: »Bolj bo držalo, da akt spoznavanja prek jezikovanja, z vedénjskim usklajevanjem, kar jezik pravzaprav je, poraja svet.« (196)

Spoznavanje, znanost in etika. Iz zanke jezik-opazovalec-živi sistem ni pravega izhoda, saj je jezik hkrati orodje prenosa spoznanj, hkrati pa velik spoznavni problem; orodje in predmet hkrati. Opazovalec živih sistemov je tudi sam živi sistem, spoznava sebe z lastnim orodjem (Maturana 1987b). Zato se je treba odreči spoznavni gotovosti, saj v krogu ni arhimedove točke: tudi ko spoznavamo spoznavanje, ustvarjamo sami sebe. Tradicija kot »vreča« pravil socialnega spajanja nam ne razkriva svojega (kontingentnega) izvora, pravzaprav ga prikriva, tako da nam »oči odpre« šele sprememba konteksta – na primer ko se znajdemo v povsem drugačni kulturni tradiciji. Iz teh spoznanj o spoznavanju izhajajo tudi nekatera etična načela: nenehna čuječnost, opustitev samozadostnosti in ideološke gotovosti – ortodoksija spodkopava socialni proces, ki je zakoreninjen v biološki nujnosti po »sprejemanju bližnjega v vsakodnev-

nem življenju«, *ljubezni*, ki je osnova vsake komunikacije. Imamo namreč le »svet, ki ga porajamo skupaj z drugimi, in samo ljubezen nam pri tem pomaga« (Maturana-Varela 1998: 207).

Dognanja Maturane in Varele so na neki način epistemološko prelomna in pričajo o tem, kako je pomembno, da se raziskovalec zaveda lastnih epistemoloških predpostavk in dejstva, da iz krožnosti in pogojenosti spoznanja, ki je izvedena iz čisto bioloških dejavnikov, ni mogoče izstopiti. S tem se pridružujejo transdisciplinarnemu trendu moderne znanosti, ki skuša raziskovati in ohranjati kompleksnost v smislu sistemskih znanosti ter presegati redukcionizme. V njenem kontekstu se utrjujejo naslednje poteze: skromnost in relativnost lastne pozicije, slovo fantazijam o onnipotentnosti, dogovarjanje, začasne hipoteze in refleksija refleksije. S temi značilnostmi, pa tudi s svojim pojmovanjem družbenih sistemov, sta Maturana in Varela močno vplivala na mednarodno uveljavitev pojma radikalni konstruktivizem, na Luhmannovo sistemsko teorijo ter prek Luhmanna in tudi neposredno na S. J. Schmidta in njegovo raziskovalno skupino NIKOL; manj ali sploh ne pa na druge sistemsko-empirične usmeritve.

II. Radikalni konstruktivizem kot nov model spoznavanja

Konstruktivizem, ki ga je v tridesetih letih 20. stoletja zasnoval psiholog Jean Piaget, z dodanim pridevnikom »radikalni«, kot ga ob upoštevanju dognanj Maturane in Varele od leta 1974 uporablja Ernst von Glasersfeld in ga sistematično razvije v knjigi *Radical Constructivism: A Way of Knowing and Learning* iz leta 1995, se vse bolj uveljavlja kot spoznavni in epistemološki model. Njegovo izhodišče je, da je znanje vedno v zavesti posameznika, mislečega subjekta, ki svoje znanje konstruira iz svojega izkustva, in da spoznavanje ni spoznavanje neke objektivne realnosti, temveč je bolj prilagajanje svetu okrog nas, zagotovitev sposobnosti preživetja, viabilnosti [»viability«].⁶ Čas in prostor, v katerem se gibljemo, presojamo in načrtujemo naše gibanje in delovanje, sta naši lastni konstrukciji, in nobena razlaga, ki se nanju zanaša, ne more preseči našega izkustvenega sveta (Glasersfeld 1995).

Spoznavanje kot vzdrževanje ravnotežja. Spoznavajoči organizem sam oblikuje svoje izkustvo v strukturiran svet, »realnost« ni gotova, temveč se ves čas konstruira; spoznavanje torej ni nič drugega kot instrument adaptacije, s katerim konstruiramo »viabilne« pojmovne strukture. Kako poteka konstrukcija, lahko posredno opazujemo ob razvoju otroka. V prvih dveh letih otrok razvija rutine za prepoznavanje objekta, ko je ta čutno na voljo; predmet prepozna, a le, če je tu, prisoten. V naslednji fazi (med 18-24 meseci) otrok doseže stopnjo »odložene imitacije«, ko lahko izvede niz dejanj tudi, kadar originalna situacija, ki jih je sprožila, ni čutno dostopna: če ne gre za motorično dejanje, temveč za konceptualno koordinacijo objekta, je to *re-rezentacija*. Sposobnost re-

prezentacije objektov samemu sebi, ki je povezana z jezikom, je prvi pogoj za razvoj koncepta permanence objektov. Da lahko objekte dojemamo kot permanentne, je poleg tega nujna še ideja individualne identitete, ko primerjava med izkušnjo danega trenutka in re-prezentacijo iz spomina ustvari sodbo o različnosti ali istosti danega predmeta. Koncept individualne identitete pa je tudi podlaga dvema načinoma konstrukcije istosti: prvi zajema izvajanje karakteristik, ki določajo neki predmet, njihovo abstrahiranje in vzdrževanje v spominu za poznejšo rabo kot merila za kategorizacijo in klasifikacijo; drugi »permanenco objekta«, ko otrok meni, da je predmet *isti*, kot ga je že izkusil; na ta način se objektu pripiše trajnost, ne da bi ga ves čas empirično izkušali. Odtod je očitno, da je ravno koncept individualne identitete neobhoden tudi za nastanek drugih temeljnih konceptov: časa, prostora, vzročnosti. Tedaj, ko predmetov ne dojemamo, le-ti ostajajo v »proto-prostoru«, ki služi sprva zgolj kot repozitorij, odlagališče predmetov, ki si jih posameznik lahko prikljče z re-prezentacijo. Podobno se konstruira »proto-čas«, skupaj pa tvorita časovno-prostorski kontinuum, ki ga običajno imenujemo bivanje (Glaserfeld 1994, 1995).

Akcijske sheme. Spoznavajoči organizem je nagnjen k temu, da novo izkušnjo umešča, *asimilira* v že obstoječo pojmovno strukturo, to izkušnjo reducira in nezavedno sprejme le tisto, kar se tej strukturi prilega. Podobno kot pri bioloških refleksih, kjer dražljaju sledi reakcija in tej neki pričakovani, ugodni rezultat, je pri senzomotoričnem učenju. To poteka po *akcijski shemi*: izkustvu neke situacije, ki deluje kot dražljaj (pod vplivom asimilacije lahko tudi relativno različne situacije sprožijo identifikacijo nekega dejavnika kot »istega«), sledi dejavnost, tej pa ugoden rezultat. Če je rezultat nepričakovan, pomeni to za subjekt *perturbacija*, razočaranje, ki vodi v revizijo, ponoven pregled izhodiščne izkustvene situacije, in končno do spremembe sprožilnega momenta v bodočnosti. To je *akomodacija*, bistveni princip učenja. Učenje torej pomeni ekvilibracijo, uravnovešanje, uničevanje perturbacij, spoznavni razvoj subjekta se kaže v njegovi rastoči sposobnosti uničevanja le-teh. To se najpogosteje dogaja prek jezikovne komunikacije, ki v tem smislu uravnava celotno družbo.

Konstrukcija konceptov/pojmov. Konstrukcija pojmov vedno poteka v okviru jezika, zato je semantična analiza ključni element vsake teorije znanja. Operacionistična šola (Ceccato) modelira delovanje razuma kot sukcesivne pulze pozornosti – pozornost razuma je kot filmske sličice v vsakem trenutku osredotočena na neko polje, okvir, odtod izraz »okviri pozornosti« – in skuša najprej razložiti temeljne koncepte, ki določajo naše mentalno delovanje: spremembo, gibanje, identiteto, čas, prostor in vzročnost. Za razvoj koncepta *spremembe* je potreben spomin, vsaj dve izkušnji in zmožnost, opaziti razliko. Toda poleg razlike moramo poznati že tudi koncepcijo istosti, kajti sprememba je lahko le razlika na istem predmetu v dveh različnih časovnih točkah (zrela-gnila hruška). *Individualna identiteta* pripisuje *istemu* predmetu trajnost ne glede na to, ali se

predmet nahaja v trenutnem izkustvu (pod pogojem, da je subjekt v času med izkustvi le-tega sposoben priklicati re-prezentacijo). Individualna identiteta pomeni, da je predmet prepoznan kot *točno tisti* [»self-same«], ne pa zgolj kot enak, ekvivalenten. Strukturni vzorec spremembe odpira perspektivo *vzročnosti*, saj prestavi pozornost v čas t1, kjer se iščejo vzroki za stanje istega predmeta v času t2. Podobno vzorec individualne identitete zastavlja vprašanje, kje neki je predmet v času, ko ni izkušan: odtod vznikne »resting place«, kjer objekti zadržijo individualno identiteto, zametek *prostora*. Da predmet ostane isti v nezaporednih okvirih pozornosti zavesti, raztegne identiteto na interval, kontinuiteto zunaj-izkustvenega, ki poteka paralelno s sekvencami dejanskega izkustva; nastane proto-čas, ki se spremeni v koncept *časa*. Temporalnost torej ni nič drugega kot »superimpozicija sekvence dejanskih dogodkov na zunaj-izkustveno kontinuiteto« (Glaserfeld 1995: 87). Vsi koncepti, prostor-čas, bivanje, so znotraj mislečega, ki jih rabi za organiziranje in obvladovanje lastnega izkustvenega toka.

Aktivni subjekt – konstruktor. Eksperimentalna psihologija je dokazala, da »subjekti lahko prosto usmerjajo osredotočenost čutil, ne da bi fizično premikali oči ali telo« (Glaserfeld 1995: 116). V možganih so vsi signali kvalitativno enaki (vidni, slušni ...), razlikujejo se le po intenziteti. Bistvena je pozornost: sistem čutil ni pasiven, saj se za nekaj odloči, kaže, da je »razum vir koordiniranja relacij.« Odkod torej naša stabilna slika realnosti? »Realnost« so trajne čutne in pojmovne strukture, ki jih vzpostavimo in vzdržujemo v toku izkustva. Zgradimo jih kos za kosom, veliko že v senzomotorični fazi (do dveh let), po napredujočih ravneh, pri čemer je nepogrešljivo ponavljanje istega, s čimer gradimo permanenco znotraj izkustva, s konstruiranjem individualne identitete pa ustvarimo »neodvisen svet«, ki obstaja ne glede na našo percepcijo. Vprašanje objektivnosti je v konstruktivističnem kontekstu nesmiselno, najzanesljivejša raven izkustvene realnosti, tista, ki povzroča tudi navidezno stabilnost naše podobe »realnosti«, je intersubjektivna potrditev ob drugih mislečih. Kako lahko drugi potrdi izkustveno realnost nekoga? Že od mladosti naša interakcija z drugimi urejuje naše predstave o svetu, jih pili v procesu medsebojnega približevanja; ravno interakcija z drugimi močno stabilizira naš svet v smislu »skupnega znanja«.

Jezik-pomen-komunikacija. Za vstop v praktično komunikacijo, tj. rabo jezika v družbenem kontekstu, mora posameznik konstruirati take pare označevalcev in označencev, da so kompatibilni s tistimi, ki jih imajo drugi. Kljub občutku, da v vsakdanu delimo jezik z drugimi in torej vsi govorimo o objektivni realnosti, je to iluzija, saj jezik ne more nikoli kazati na tako realnost. Človeški um je ne more spoznati – spoznava jo lahko le, kolikor je njegov lasten konstrukt, in to počne predvsem z jezikom in sposobnostjo re-prezentacije. Jezik s svojo simbolno in kazalno funkcijo omogoča predstave o še neizkušenem in reflektivno abstrakcijo – iz romana o Parizu si lahko predstavljamo realen Pariz. Če primerjamo jezik kot enega od možnih kodov komunikacije z morsejevo abecedo,

hitro ugotovimo, da je neprimerno bolj zapleten: njegovi pomeni kljub slovarjem niso natančno določeni, temveč dobivajo bistvene konotacije šele v kontekstu. Jezika se namreč nismo naučili iz slovarja, temveč postopoma, s poskusi, eksperimenti. Kako otroka naučimo, kaj je »skodelica«? Pokažemo nanjo, da se otrok v morju vidnih signalov osredotoči nanjo. Nato jo izoliramo, jo premikamo, da si jo lahko predstavlja kot ločeno stvar; zraven ponavljamo besedo, označevalec, da otrok lahko asociira predmet in slušno podobo. Otrok se torej uči izključno iz elementov, ki jih abstrahira iz lastne izkušnje – toda njegova predstava o »skodelici« običajno še ni taka kot naša, povezuje jo še z dejavnostjo pitja, pogosto celo z mlekom, ki je v njej. Šele po napornih jezikovnih vajah se izoblikuje taka »skodelica«, ki obstaja tudi, ne da bi kdo iz nje pil in ne glede na to, kaj je/ni v njej – kot bi odrasli rekli, da je »pravi« pomen besede. »Učenje« besed pa ni omejeno na otroštvo, temveč poteka vse življenje. Pogosti konflikti so tako plod različnih koncepcij, in če ne priznamo konstruiranosti lastnih konceptov in vztrajamo pri reprezentacionizmu, se zdi včasih sprava nemogoča.

Konstruktivizem, ki sebe ne vidi kot paradigme, s katero bi se dokončno pojasnili vsi problemi, temveč le kot bolj ali manj učinkovito, »viabilno« orodje, je gotovo eden resnejših sodobnih prispevkov ne le k razumevanju človekovega znanja in procesa njegovega nastajanja, temveč s svojimi kibernetičnimi in semiotičnimi navezavami pomembno prispeva tudi k razumevanju komunikacije in jezika, po drugi strani pa k zavesti o mejah človeškega razuma, njegovih sposobnostih in hkrati omejitvah, predvsem nemožnosti spoznavanja resničnosti kot take. S tem se hote ali nehote umešča v zelo star filozofski topos, vprašanje o »realnosti« in spoznavajočem umu, in sicer odločno na stran agnosticizma. Konstruktivizem tudi briše razliko med naravoslovnimi znanostmi, ki jih tradicionalno razumemo kot bolj »objektivne«, ter že po tradiciji subjektivnejše pojmovanima družboslovjem in humanistiko. Ta spoznavna nemoč, ki jo ugotavljajo tudi drugi sorodni misleci, denimo Maturana, je za tradicionalna reprezentacionistična pojmovanja znanja, ki so močno zakoreninjena in vpisana ne le v izobraževalni sistem, temveč tudi v družbeno strukturo in celo jezik, težko sprejemljiva. Toda ravno na najvišji ravni pojmovne izmenjave, torej v znanosti, se konstruiranost posameznikovega pojmovnega in spoznavnega sveta najjasneje izkaže. V tem smislu se zdijo mnoge polemike nesmiselne, saj izhajajo iz različne konceptualizacije – in zakrivi jih v največji meri ravno nepoznavanje osnovnih načel konstruktivizma. Konstruktivizem tu ponuja neki prelom začaranega kroga, po drugi strani pa vodi v nove odprte kroge in vprašanja, ki so se nekoč zdela že rešena.

III. Sistemska teorija družbe kot vzorec za modeliranje »literarnega sistema«

V zadnjih desetletjih se z interdisciplinarnimi raziskovalnimi nastavki razmahne sistemska teorija, ki skuša sociološko obravnavati vse družbene

ravni, ne da bi reducirala problem skrajne kompleksnosti sodobne družbe. Ta pristop, katerega najznamenitejši predstavnik je Niklas Luhmann, izhaja iz prizadevanj Talcotta Parsonsa, ki je preučeval strukturiranost družbenih sistemov in funkcije, ki omogočajo ohranitev sistema, ter Buckleya in Millerja, ki sta ugotavljala, kako so socialni sistemi kompleksne, prilagodljive in ciljno usmerjene enote, ki lahko v novih okoljih spreminjajo svojo strukturo. Luhmann za razliko od svojih predhodnikov ne preigrava klasikov sociologije, temveč skuša integrirati izsledke interdisciplinarnih raziskav. Njegovo izhodišče je, da v sodobni razsrediščeni družbi ni podsistema, ki bi predstavljal družbo kot celoto. Ključne diagnoze družbe, kot jo lahko vidi opazujoči sistem sociologije, so samorefleksivnost in avtopoetičnost družbenih sistemov, reprodukcija lastnih enot (v družbenih sistemih so temeljne enote komunikacije), predelovanje zunanje neorganizirane kompleksnosti v organizirano in reducirano, samo-opazovanje (en sistem vidi, česar drugi ne more, nihče, niti sociologija, pa ne vidi vsega) ter neločljiva prepletenost družbenih sistemov. (Adam 1990) Luhmannova teorija sistemov je teorija samorefleksivnih sistemov – tistih, ki proizvajajo tudi odnose s samim seboj. Obča teorija sistemov sicer obravnava poleg družbenih sistemov tudi stroje, organizme in psihične sisteme. Družbeni sistemi pa niso sistemi, ki bi jih sestavljali posamezniki, niti niso sistemi psihične narave. Pač pa so njihove temeljne lastnosti diferenca med sistemom in okoljem in vzdrževanje meje, ki je nujna za samoorganizacijo in sploh ohranitev sistema. V razmerju do okolja gre vedno za soodvisnost, nikdar za enostransko determinacijo.

Komunikacije kot elementi družbenih sistemov. Kaj je element družbenega sistema? To ni ne človek kot posameznik ne socialna akcija; temeljna operacija, ki oblikuje družbene sisteme, je komunikacija kot enotnost informacije, sporočila in razumevanja. Družba je najobsežnejši družbeni sistem, ki ureja komunikacijo in se avtopoetično reproducira s proizvajanjem vedno novih komunikacij – je sistem iz komunikacij in komunikacije tudi proizvaja. (Kokot 1991) Elementi sistema torej niso osebe: kot osebe so subjekti za sistem okolje, saj vanj ne spadajo s kožo in kostmi, temveč le v določenih primerih, z nekaterimi vlogami, motivi – v sodobni družbi je malo »totalnih institucij« (npr. zapor, samostan) – in še tako varen zapor ne more članom preprečiti vrste izvensistemskih vlog in motivov. Osebe tvorijo posebno okolje, notranji svet, ki zajema odnose sistema s člani, vsi drugi relevantni sistemi pa tvorijo zunanji svet oz. zunanje okolje. Sistem omejuje svobodo elementov, in kar so pri celici genetski programi, pri organizmih pa mehanizem dražljaj-reakcija, so pri družbenih sistemih »simbolno kodirani upravljalni mehanizmi: od jezika prek tradicij, pravil, ureditve do ustanovne listine združenih narodov.« (Willke 1991: 107). Če ima sistem veliko elementov, ki ne morejo biti vsi navzkriž povezani, razvija strukture, ki prestrežejo tveganje selektivnega relacianiranja elementov in omogočijo povezati le določene dele in obravnavati druge možne povezave kot sistemsko irelevantne. Razvija pa tudi procese, ki prestrežejo tveganost posrednosti relacianiranja in omogočajo selektivno krmarjenje povezav po določenem vzorcu.

Kompleksnost družbenih sistemov in redukcija kompleksnosti.

Kompleksnost izhaja iz nemožnosti realizacije vseh relacij, zato je v sistemih nujna selektivnost. Ta pomeni tudi tveganje, saj neuresničena druga možnost vedno pomeni potencialno boljšo možnost. Kompleksnost je vzrok, da sistem ne more povsem dojeti in opisati ne sebe ne svojega okolja. Selekcija pri redukciji kompleksnosti je »brezsubjekten postopek, operacija, ki jo sproži etabliranje neke diference.« (Luhmann 1990: 780) Ta diferenca ne določa, kaj, temveč le, da nekaj mora biti izločeno, razlog za težnjo po selekciji v kompleksnih sistemih pa je čas – za realizacijo vsega ga ni dovolj. Zaradi kompleksnosti in procesualnosti znotrajsistemskih odnosov je namesto posameznih dejavnikov ustrezneje preučevati relacije, saj se procesualni vidiki kažejo kot stabilizacija selektivne razlike zunaj/znotraj. V sodobni družbi je krmarjenje socialnih sistemov velik problem, saj zaprti samoreferenčni sistemi sami razvijajo generativne mehanizme za svojo reprodukcijo in evolucijo – podobno kot genetski kod. Kompleksnost sistemov je posledica družbene delitve dela in funkcionalne diferenciacije: Adam Smith, Georg Simmel, Emile Durkheim – vsi vidijo povezavo med rastočo funkcionalno diferenciacijo in rastjo vzajemne odvisnosti med izdiferenciranimi deli. Nekateri procesi postajajo tako kompleksni, da jih celo znotraj stroke komaj kdo obvlada. (Willke 1991)

Identiteta in meje sistema. Eno ključnih vprašanj pri družbenih sistemih je sistemska meja, skupek selektivnih mehanizmov, ki prvi diferencirajo sistem od okolja, določajo, katere interakcije so notranje in katere zunanje. Smisel meje je omejitev smisla, sistem ni več le mreža notranjih povezav delov v celoto, temveč bolj mreža operacij, ki dovoli zamejiti ne-pripadajoče operacije kot sistemsko okolje. Smisel meje je tudi operativna zaprtost sistema: sistem si sam postavlja meje (zid samotana simbolizira askezo, stene učilnic disciplino, simbolne meje romantične institucije zakona stabilizirajo strastno ljubezensko semantiko ...). Meje s tem, da definirajo, kaj bo izključeno, obenem definirajo pogoje, pod katerimi se vključeno napoti samo nase. Ta samonapotev ali samoreferenca se lahko v okrilju primerne meje toliko okrepi, da tisto, kar se zgodi znotraj določenega omejenega območja, sloni v svojih konstitutivnih momentih na samoreferenci. Sistem sam producira meje, ki mu dovolijo vzdrževati identiteto.

Avtopoetičnost in samoreferenčnost družbenih sistemov. Dognanja sodobne biologije, nevrofiziologije in spoznavne teorije (Maturana, Varela, von Förster) nas učijo, da ni neposrednega stika med različnimi sistemi zavesti. Posameznikov psihični sistem je gotovo avtopoetičen. A taki so tudi socialni sistemi, če jih depersonaliziramo in ne pojmujejo kot zbir ljudi, temveč kot procesiranje komunikacij (sicer sociologija ostane le agregat biološkega in psihološkega: razlika med psihičnimi in socialnimi sistemi je v obliki obdelovanja smisla, psihični sistem ga predeluje kot misli in predstave, socialni pa v obliki jezikovno-simbolno posredovane komunikacije). Komunikacija mora biti nenehna, da se zagotovi konti-

nuiteta sistema, in ne sme biti le samoreferenčna: operativna zaprtost sistemov je šele pogoj za njihovo odprtost, na podlagi te kombinacije sistem dobiva informacije, ki mu omogočajo samoreprodukcijo. Avtopoetičnost torej ni omejena le na žive sisteme, v katerih je organizatorični princip življenje – četudi je v dobesednem pomenu možna le tu – temveč v prenesenem pomenu velja tudi za psihične in družbene, v katerih je organizacijsko načelo smisel (s tem da je za psihične bistvena zavest, za družbene pa komuniciranje); evolucijski dosežek psihičnih in družbenih sistemov je dosežena raven pomena in organizacije okrog smisla: »Pomenski sistemi v okolju so poseben primer, in zanje drži, da ne le strukturirana kompleksnost nasploh, temveč tudi pomensko-specifične generalizacije proizvajajo predpogoje, pod katerimi je mogoče samoreferenčnim sistemom okolje opazovati, razumeti in analizirati.« (Luhmann 1995: 102) Luhmannov koncept avtopoetičnosti ni identičen staremu sociološkemu pojmovanju relativne avtonomije, saj gre za poseben primer avtonomije, ki vključuje samoreferenčno zaprtost, ko so elementi skupka ustvarjeni iz operacijskega načina same enote, ki sili operacije v samoojačujoče rekurzivne kroge. Socialni sistem je torej neodvisen od okolja glede na globinsko strukturo lastnega samouravnavanja in odtod izhajajočih rekurzivnih načinov delovanja, odvisen je le od konstelacij in dogodkov, iz katerih izpeljuje informacije in pomene in ki jih njegove notranje strukture obdelujejo in bogatijo. Poseben vidik avtopoetičnosti sistemov, postavljenih v kontekst evolucije, je njihova semantična diferenciacija, ki poteka hkrati z družbeno diferenciacijo. Če sistem tako izpopolni semantično diferenciacijo, da skozi poseben kod razvije lasten žargon in samobitne jezikovne igre, tako da se uveljavlja skozi samoreferenco zaprtega delovanja, takrat je v pravem smislu avtopoetičen.

Evolucija sistemov. Sodobna diferencirana družba s številnimi podskupinami je nasledek evolucije in diferenciacije, ki ju je mogoče zapopasti s petimi sovisnimi kompleksnostmi, kot jih obdela Helmut Willke (1991). *Stvarna* kompleksnost sistema se povečuje z rastočim številom interakcij, npr. večjo gostoto in številom prebivalstva, gostoto komunikacije, konkurence, z razvojem novih sistemov (primer rasti stvarne kompleksnosti: 12-članska stranka ob ustanovitvi pozna 66 dvostranskih relacij, milijonska stranka pač 500 milijard dvostranskih odnosov, od katerih je ogromna večina nerealiziranih, zato pa je značilna birokratizacija, odtujevanje, hierarhizacija in horizontalne delitve – sektorji, ministristva – celota postaja nepregledna in polna konfliktov, ki jih je treba krmariti ...). *Socialna* kompleksnost: za olajšanje komunikacije ljudje v interakciji razvijajo običaje, pravila, predpostavke in strukture, ki jih oddaljujejo od drugih skupin in jih notranje diferencirajo. *Časovna* kompleksnost: sistemi dobivajo časovno globino s socializacijo psihičnih spominov, natajajo simboli, koncepti, interni modeli sveta, s katerimi se sistem tudi časovno vključi v okolje; pri tem ima vpliv na sedanost tudi zamišljena bodočnost (možnosti, upi, strahovi); strukturirani sistemski procesi omejujejo kontingentne možnosti časovnih povezav in sinhronizirajo povezujoči sistemski čas. *Operativna* kompleksnost: v sovisju dejanj se skozi notra-

njo funkcijo diferenciacije gradijo ustrezni modeli zunanjega sveta in notranje manipulacije časa – ne le zaradi zunanjih pobud, temveč tudi iz samih sebe so sistemi sposobni graditi cilje svojega ravnanja. Nujno za razvoj sistema v smer večje kompleksnosti in adaptivnosti pa je uspešen »mapping« okolja in njegovo vgrajevanje v organizacijo. Velika operativna kompleksnost, ki izhaja iz tega, da je znotraj sistema možno skoraj vse, je blokirana z drugimi sistemi, ki ravno tako producirajo operativno kompleksnost, tako da je vsak sistem povezan z množico drugih. Pomembna pa je tudi samorefleksivnost sistemov: Luhmann dvigne vprašanje refleksije z individualne ravni na sistemsko, kjer označuje sposobnost sistemov za samotematizacijo in razumevanje sebe kot okolja za druge sisteme. Načeloma altruizma ni, temveč le zelo komplicirane kalkulacije egoizma, s čimer sistemi dolgoročno pripomorejo k večji učinkovitosti. Sistem skozi refleksijo išče kontinuirane optimalne koristi in tako tudi rešuje problem operativne kompleksnosti – refleksija postaja za velike sisteme nujnost. *Kognitivna* kompleksnost: kot na individualni ravni posameznikovega psihičnega sistema je za sisteme, ki hočejo obvladovati neznanško operativno kompleksnost, nujno razvijati lastne kompleksne kognitivne sisteme, kjer je ključno znanje in razvojna usmeritev ter sposobnost samotematizacije, zavestnega krmiljenja in vrednotenja.

Družbene sisteme lahko torej razumemo kot »sisteme, ki morajo iz samih sebe konstruirati tiste enote, ki jih uporabijo kot enote: svoje elemente, svoje procese, svoje strukture, svoje dele pa tudi samega sebe.«⁷ Glede na filozofsko tradicijo je sistemsko teorija najbolj revolucionarna ravno v svoji hladni mehanicistiki, izmaknitvi pojmu subjekta (razsubjektnosti) ter izrecnem oddaljevanju od velikih zgodb humanizma in modernizma (Hegel, Marx, hermenevtika ...) Vse to z vidika samoreference postaja, z besedami Luhmanna, »manj zanimivo«. Sistemsko teorija skuša biti univerzalna teorija, ki vključuje v opazovanje tudi samo sebe kot predmet, a ne pretendira po ekskluzivizmu, saj se zaveda, da tudi sociologija ne more biti Arhimedova točka – zmore pa za razliko od mnogih refleksijo lastnega pogleda na družbo in se s tem vendarle postavlja na višjo raven. Iz njenih izhodišč je mogoče seveda spremljati tudi umetnost in literaturo v njenem razvojnem loku kot družbena sistema, ki se postopno diferencirata, ustvarjata svoje meje in operativno zaprtost in mor-da še bolj kot drugi sistemi specifične igre in kodiranja. Ob tem pa se je treba zavedati, da je to sociološki vidik, ki nas lahko opozori le na določene momente, in da so ob njem mogoči in celo nujni tudi drugi vidiki. Nedvomno dognanj splošne sistemske teorije ni mogoče pustiti ob strani, ko govorimo o sistemskosti ter sistemskih in empiričnih usmeritvah v literarni vedi – to bi bilo glede na mednarodni odmev splošne sistemske teorije nedopustno. Sploh se zdi, da bi uporaba termina »sistemsko in empirično«, če naj se ta uveljavi v nekakšnem skupnem metodološkem okviru, kot ga npr. predlaga Tötösy s svojim SEALC, zahtevala nekoliko bolj natančno načrtanje obeh terminov, ki sta močno obremenjena s pestro zgodovino najrazličnejših uporab.

IV. Konsekvence za (empirično) literarno znanost

Empirična literarna znanost očitno in dosledno razglša *prelom* z dose-danjimi praksami literarne vede, ki jih negativno deklarira kot »hermenevtične«. Naša vodilna hipoteza je bila ves čas, da je šele na podlagi razčlemba širšega teoretičnega ozadja, načel, na katerih se ELZ utemejuje in iz katerih črpa svojo legitimnost in samozavest, mogoče zadovoljivo razumeti njene konstitutivne poteze. Šele zdaj lahko v celoti razumemo, kaj pomeni, če disciplina za svojo filozofsko-teoretsko podlago sprejme radikalni konstruktivizem in sistemsko teorijo. Že takoj je mogoče sprevideti, da ELZ ne more zastopati tradicionalnih »empirističnih« ali »pozitivističnih« stališč, kot ji pogosto očitajo slabo poučeni kritiki. ELZ tako ne predpostavlja identičnega in nespremenljivega tekstnega smisla, od katerega bi bilo treba ločiti zgodovinsko različne aktualizacije; tudi ne trdi, da njena raziskovalna pot, ki se sicer res sklicuje na racionalno argumentacijo in intersubjektivno ponovljivost, vodi k objektivnemu spoznanju: tega seveda ne more trditi, ker za svoje metateoretsko vodilo sprejema radikalni konstruktivizem, za katerega je vsako znanje konstrukt.

Mnogo postavk ELZ je treba razumeti ravno iz načel radikalnega konstruktivizma in sistemske teorije: denimo ločevanje med tekstno bazo in konstrukti, ki jih sistem dodeli/pripiše temu tekstu – komunikati (značilno je, da niti dva prejemnika ne tvorita identičnega komunikata). Podobno velja za Schmidtov koncept literature: ta ni več opredeljena s teksti, temveč z dejanji/ravnanji v zvezi s teksti (»literarische Handlungen«), ki jim delovalniki (»Aktanten«) v literarnem sistemu (od zunaj) pripišejo literarnost. V duhu sistemske teorije in teorije komunikacij je treba razumeti tudi četvero delovalnih vlog v literarnem sistemu: proizvajanje, posredovanje, sprejemanje in obdelovanje.⁸ Spoj teh tipov dejanj je »literarni proces«, celota tega procesa v nekem okolju pa tvori literarni sistem s tremi osnovnimi funkcijami: spoznavno, normativno in čustveno-hedonistično. Za sistem literatura, kot se je razvijal od 18. stoletja, ugotovi Schmidt dve razločevalni konvenciji, estetsko in polivalenčno; ti dve omogočata vzdrževanje stabilne meje sistema in njegovo avtopoetično reprodukcijo.

Radikalni konstruktivizem je v okviru ELZ odločilen za njen splošni model znanstvenosti, pa tudi za problem interpretacije, ki je ena od odločilnih točk preloma ELZ s t.i. hermenevtično tradicijo. Ker »literarnost« in »pomen« nista objektivni kategoriji, temveč kognitivni operaciji sprejemnika (vsak pomen je v resnici interpretov vložek), vrednost teorije ni v njenem absolutnem ustrežanju resnici na način »adaequatio«, temveč je mogoča le njena »pravilnost« glede na kontekst. V tej luči interpretacija postane nesmiselna, na njeno mesto pa stopa tekstna analiza, zgodovina izdaj in posredovanja, pripovedne in stilne analize, analiza literarnega razumevanja in njegovih pogojev, osebnostnih profilov producentov in podobno. ELZ zahteva tudi načelno ločevanje med udeležbo v literarnem sistemu (kamor sodita tudi kritika in vsakršna interpretacija) in

znanstveno analizo, opazovanje literarnega sistema od zunaj, tj. iz sistema znanosti.

Konec koncev je skozi konstruktivistično in sistemskoteoretično optiko docela razumljiv tudi Schmidov metodološki obrat: ELZ se vzpostavi kot razlagalni model, oprt na empirične postopke, izpeljane iz družbenih ved – pri čemer je nujna razpoložljivost uporabnega znanja tako znotraj stroke kot znotraj literarnega sistema, interdisciplinarno povezovanje literarne vede z drugimi disciplinami ter intersubjektivna preverljivost znanstvenih izsledkov, ki so tudi podani v intersubjektivno razumljivem jeziku. Pri tem se težišče raziskovanja eksplicitno premakne na družbeni in kulturni kontekst, na eni strani na literaturo v okviru teorije družbenih sistemov, na drugi strani na literaturo v okviru medijskih študij; Schmidt namreč trdi, da je nemogoče preučevati literaturo, ne da bi imeli ves čas pred očmi njeno vpetost v eksplozivno se razvijajoč globalni sistem medijev, znotraj katerega si mora literatura vedno znova izbojevati svoje mesto.

Za konec bi veljalo navesti vsaj še dva preudarka v zvezi s predstavljenimi problematiko. Če se vrnemo k problemu sklopa »empirično-sistemskih« pristopov k literaturi, je treba znova poudariti, da vsaj glede splošnejših teoretičnih ozadij ne gre za docela homogene pristope. Tako sta tu obravnavana radikalni konstruktivizem in sistemska teorija nedvomno v ozadju ELZ, kot so jo v svojem obsežnem opusu razvili Schmidt in njegovi sodelavci, medtem ko za druge pristope tega ne bi mogli trditi. V resnici so diskusije na kongresih združenja IGEL pokazale, da se del »empirično« usmerjenih znanstvenikov pri svojem delu naslanja še na bistveno starejše teoretske podmene, oprte tudi še na pozitivistična izhodišča. Ko torej govorimo o empiričnih pristopih k literaturi, se je treba zavedati te heterogenosti ozadij, ki se pogosto skriva za podobnimi metodami.

Drugi preudarek zadeva odnos med ELZ in hermenevtiko oziroma tistim, čemur ELZ pravi »hermenevtična literarna veda«. Kljub temu, da ELZ ravno »hermenevtiko« najbolj eksplicitno napada in se ograjuje od nje, se zdi, da sam Schmidt z besedo hermenevtika ne misli na občo (filozofsko) hermenevtiko, temveč meri bolj na nereflktirano interpretativno tradicijo, ki jo še vedno prakticirajo številni predstavniki literarne vede, in ki z vidika sistema znanosti, kot jo razume ELZ, ni veljavna, saj posega v literarni sistem (predvsem v fazo obdelovanja); poleg tega pa večinoma ne zadosti kriteriju intersubjektivnosti. Na tem mestu naj zadošča le hipoteza, da bi podrobnejša primerjava teoretskih izhodišč vseeno utegnila razkriti več sorodnosti med radikalnim konstruktivizmom in filozofsko hermenevtiko, kot bi se zdelo na prvi pogled. Taka analiza bi se morala kasneje spustiti tudi na raven posameznih disciplin, da bi ugotovila, kako so se abstraktna teoretična izhodišča prenašala na konkretno ukvarjanje z literaturo v enem ali drugem primeru.

OPOMBE

¹ Doslej se je za »Empirische Literaturwissenschaft« pri nas večinoma uporabljala izraz empirična literarna veda in ustrežna kratica ELV (gl. Virk 1999). Ustreznejši izraz je empirična literarna znanost (ELZ), saj nakaže scientistično dimenzijo pristopa in je tudi bližji najpogostejši angleški različici naziva – »Empirical Science of Literature« (ESL).

² Treba je opozoriti, da se v svojem temeljnem delu iz leta 1980 *Grundriß der Empirischen Literaturwissenschaft* Schmidt sicer že naslanja na teoretike radikalnega konstruktivizma, še mnogo bolj izrecno pa to počne v svojih kasnejših delih.

³ Michael Flacke, član raziskovalne skupine NIKOL (v njej velja poleg Schmidta izpostaviti še Achima Barscha, Gebharda Ruscha in Reinholda Viehoffa), v knjigi *Verstehen als Konstruktion* spregovori o podlagah radikalnega konstruktivizma – v grobem jih deli na naturalistične (biološke teorije avtopoetičnih sistemov – Maturana, Varela), nevrofiziološke (Förster, Roth) in psihološke (Piaget) in na drugi strani spoznavnoteoretske (Glaserfeld); poleg tega omenja še nov koncept znanosti in teorije jezika kot konstrukta (Flacke 1994).

⁴ Okvir SEALC je razmeroma nehomogen, ker Luhmann in Bourdieu pristopata k literaturi izrecno kot sociologa, pa tudi zato, ker npr. za Duboisov ali Estivalsov pristop nikakor ni mogoče reči, da sta na ravni mednarodnega odmeva primerljiva z ostalimi.

⁵ Poročilo o zadnjem kongresu tega združenja je objavljeno v tej številki Primerjalne književnosti.

⁶ Ker sodim, da bi za pridevnik »viable« in samostalniško različico »viability«, ki je ena ključnih konceptov tako pri Glaserfeldu kot pri Maturani, težko našli zadovoljivo slovensko ustreznico, jo prevajam kar z »viabilno« oz. »viabilnost«. Ob tem želim pod črto nakazati nekatere njene pomenske razsežnosti. Beseda izhaja iz latinskega »vita« oziroma francoskega »vie«, pomeni pa zmožnost preživetja, predvsem preživetja zunaj materinega telesa brez umetnih pripomočkov, sposobnost razvoja in rasti; funkcioniranja in življenja kot neodvisna enota (ta pomen je ključen pri Maturani) oz. pomeni imeti dobre možnosti za uspeh (konceptcija znanosti pri Glaserfeldu).

⁷ Intervju z Luhmannom, *Nova revija* 96/99, 1990: 803

⁸ Predlagam poslovenjene izraze za štiri delovalne vloge, in sicer proizvodjanje-proizvajalec (Produktion-Produzent), posredovanje-posrednik (Vermittlung-Vermittler), sprejemanje-sprejemnik (Rezeption-Rezipient) in obdelovanje-obdelovalec (Verarbeitung-Verarbeiter).

LITERATURA

ADAM, Frane: Prispevek Niklasa Luhmanna k razvoju sistemske teorije. *Nova revija* 96/99, 1990, str. 744-750.

BOURDIEU, Pierre: *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field*. Prevod Susan Emanuel. Stanford: Stanford University Press, 2000.

EVEN-ZOHAR, Itamar: Factors and Dependencies in Culture: A Revised Outline for Polysystem Culture Research. *Canadian Review of Comparative Literature (CRCL/RCLC)*, vol. XXIV, št. 1, 1997, str. 15-34.

FLACKE, Michael: *Verstehen als Konstruktion. Literaturwissenschaft und radikaler Konstruktivismus*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1994. (Arbeitsgruppe NIKOL, band XVI)

- FÖRSTER, Heinz von: Erkenntnistheorien und Selbstorganisation. V: *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus*. (Ur. S. J. Schmidt). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1987. (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, 636), str. 133–159.
- GADAMER, Hans-Georg: *Resnica in metoda*. (Prevod Tomo Virk, spremna študija Darko Dolinar.) Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura, 2001 (Zbirka Labirinti).
- GLASERSFELD, Ernst von: Piagets konstruktivistisches Modell: Wissen und Lernen. V: *Piaget und der radikale Konstruktivismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994; (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 1156, Delfin), str. 16–43.
- GLASERSFELD, Ernst von: *Radical Constructivism. A Way of Knowing and Learning*. London, Washington D.C.: The Falmer Press, 1995.
- HEJL, Peter M.: Konstruktion der sozialen Konstruktion: Grundlinien einer konstruktivistischen Sozialtheorie. V: *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus*. (Ur. S. J. Schmidt). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1987. (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, 636), str. 303–340.
- KOKOT, Marjan: Systemska družbena teorija? *Časopis za kritiko znanosti* XIX, št. 140–141, 1991, str. 9–20.
- Konstruktivismus und Sozialtheorie*. Hrsg. von Gebhard Rusch und Siegfried J. Schmidt. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994. (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 1099)
- LUHMANN, Niklas: Sistem in funkcija. *Nova revija* št. 96/99, 1990, str. 768–801.
- LUHMANN, Niklas: Avtopoezis socialnih sistemov. Prevod Marjan Kokot. Ljubljana: ŠOU – *Časopis za kritiko znanosti*, let. XIX, 1991, št. 140–141, str. 21–47.
- LUHMANN, Niklas: *Social Systems*. Prevod John Bednarz, Jr. in Dirk Baecker. Stanford: Stanford University Press, 1995.
- LUHMANN, Niklas: *Art as a Social System*. Prevod Eva M. Knodt. Stanford: Stanford University Press, 2000.
- MATURANA, Humberto R.: Biologie der Sozialität. V: *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus*. (Ur. S. J. Schmidt). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1987a. (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, 636), str. 287–303.
- MATURANA, Humberto R.: Kognition. V: *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus*. (Ur. S. J. Schmidt). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1987b. (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, 636), str. 89–119.
- MATURANA, Humberto R.; Varela, Francisco J.: *Drevo spoznanja*. Ljubljana: Studia humanitatis, 1998. (Studia humanitatis)
- ROTH, Gerhard: Erkenntnis und Realität: Das reale Gehirn und seine Wirklichkeit. V: *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus*. (Ur. S. J. Schmidt). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1987. (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, 636), str. 229–256.
- SCHMIDT, Siegfried J.: *Grundriß der Empirischen Literaturwissenschaft*. Band 1&2. Braunschweig/Wiesbaden: Vieweg, 1980.
- SCHMIDT, Siegfried J.: Der Radikale Konstruktivismus: Ein neues Paradigma im interdisziplinären Diskurs. V: *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus*. (Ur. S. J. Schmidt). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1987. (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, 636), str. 11–89.
- SCHMIDT, Siegfried J.: *Die Selbstorganisation des Sozialsystems Literatur im 18. Jahrhundert*. Frankfurt: Suhrkamp, 1989.
- SCHMIDT, Siegfried J.: A Systems-Oriented Approach to Literary Studies. *Canadian Review of Comparative Literature (CRCL/RCLC)*, vol. XXIV, št. 1, 1997, str. 119–136.

- Systemtheorie und Hermeneutik*. Hrsg. Henk de Berg / Matthias Prangel. Tübingen - Basel: Francke Verlag, 1997.
- TÖTÖSY de ZEPETNEK, Steven: *Empirical Science of Literature/Constructivist Theory of Literature*. V: *Encyclopedia of Contemporary literary theory. Approaches, Scholars, Terms*. Uredila Irena R. Makaryk. Toronto/Buffalo/London: University of Toronto Press, 1993, str. 36–39.
- TÖTÖSY de ZEPETNEK, Steven: *Comparative Literature: Theory, Method, Application*. Amsterdam – Atlanta: Rodopi, 1998.
- VARELA, Francisco J.: *Autonomie und Autopoiesie*. V: *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus*. (Ur. S. J. Schmidt). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1987. (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, 636), str. 119–133.
- VIRK, Tomo: *Moderne metode literarne vede in njihove filozofske teoretske osnove: metodologija 1*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za primerjalno književnost in literarno teorijo, 1999.
- WILLKE, Helmut: *Systemtheorie*. 3. Auflage. Stuttgart, New York: Gustav Fischer Verlag, 1991. (UTB Wissenschaft, 1161)

■ RADICAL CONSTRUCTIVISM AND SYSTEMIC THEORY AS THEORETICAL GROUNDS OF EMPIRICAL LITERARY STUDIES

Several systematic-empirical approaches have developed in the last two decades, the most penetrating of which are empirical literary studies (ELS), as proposed by Siegfried J. Schmidt et al. The article deals with the wider philosophical and theoretical grounds of ELS, where radical constructivism and systemic theory prove to be of key prominence. The essence of radical constructivism is a cognitive theory with far-reaching consequences. It is based on biological discoveries (Maturana, Varela) on auto-poetic concepts and functionally closed life systems, on neurological-physiological discoveries concerning the structure and function of the nervous system (Roth, Förster) suggesting that the brain as an operatively closed system is able only to construct on cybernetic psychological cognitive models (von Glasersfeld) which describe the construction of the entire cognitive world (concepts of identity, movement, and also time and place), and, finally, on Luhmann's transference of auto-poetic concepts to a model of social systems. Only an analysis of these starting points can enable a full comprehension of how ELS construct their subject, how they define and explain a literary system and its evolution, and the origin of its aversion towards interpretative and hermeneutic traditions. It appears that empirical literary studies based on such presuppositions do not or should not have much in common with older models of empirical science.

November 2002